

МӘДЕНИ МҮРА

**ҚАЗАҚСТАН
ТАРИХЫ
ТУРАЛЫ ТҮРКІ
ДЕРЕКТЕМЕЛЕРІ**

**I
ТОМ**

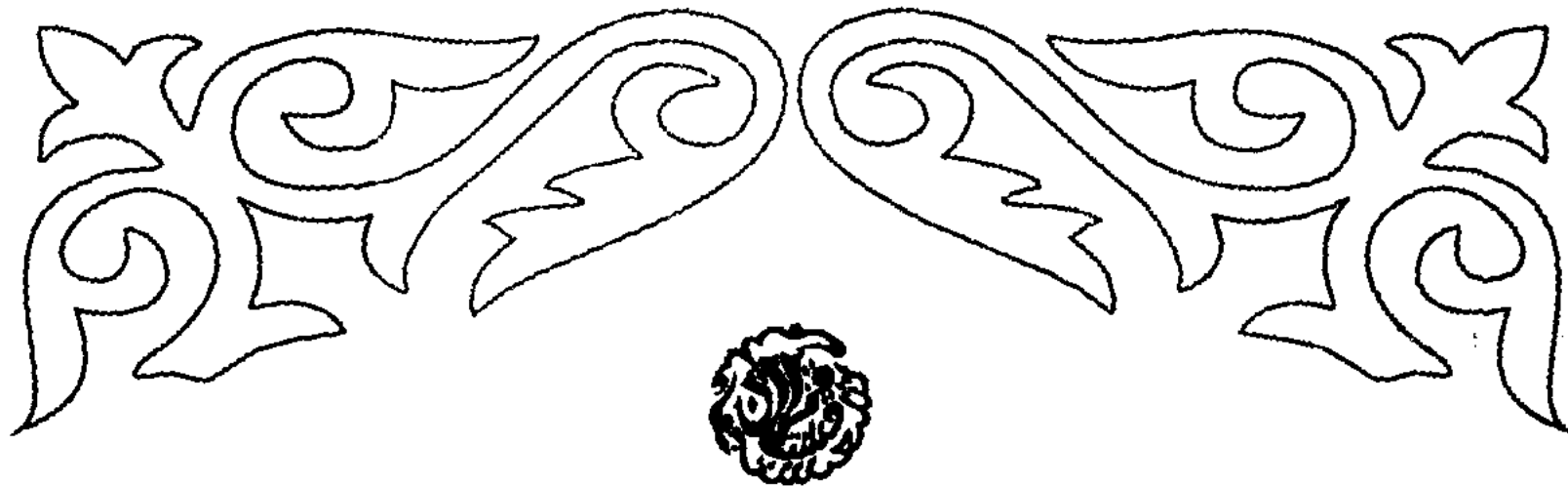

**“MADENI MURA”
MEMLEKETTIK BAĞDARLAMASYNYŇ
KİTAP SERIYALARY
QAZAQSTAN RESPUBLIKASYNYŇ
TŪŇGЫШ PREZIDENTI
NŪRSŪLTAN NAZARBAEVTYŇ
BASTAMASY BOIYNŞA
ŞYĜARYLDY**

**“МӘДЕНИ МҰРА”
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
КІТАП СЕРИЯЛАРЫ
БАС РЕДАКЦИЯСЫНЫҢ АЛҚАСЫ:**

Тасмағамбетов И. Н. (бас редактор)
Тәжин М. М. (бас редактордың орынбасары)
Тәуекел С. Т. (жауапты хатшы)
Әбділдин Ж. М.
Әбусейітова М. Қ.
Әуезов М. М.
Байпақов К. М.
Зиманов С. З.
Кәлетаев Д. А.
Кекілбаев Ә.
Кенжеғозин М. Б.
Қасқабасов С. А.
Қойгелдиев М. Қ.
Қосыбаев Е. М.
Құл-Мұхаммед М. А.
Мағауин М. М.
Мәмбеев С. А.
Нұрпейісов Ә. К.
Нысанбаев Ә. Н.
Рахмадиев Е. Р.
Сұлтанов Қ. С.
Сүлейменов О. О.
Хұсайынов К. Ш.

**Р. Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ**

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ТУРАЛЫ ТҮРКІ
ДЕРЕКТЕМЕЛЕРІ
I
ТОМ
ӨТЕМІС ҚАЖЫ
ШЫҢҒЫС-НАМЕ**

Алматы
“Дайк-Пресс” 2005

ББК 63.3

Ө 83

**“МӘДЕНИ МҰРА”
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
ШЫҒЫСТАНУ СЕКЦИЈЯСЫ:**

**Әбусейітова М. Қ. (төрайым),
Муминов Ә. Қ. (төрайымның орынбасары),
Медерова Д. Е. (жауапты хатшы),
Еженханұлы Б., Базылхан Н., Нұрманова А. Ш.**

Ө $\frac{0503000000}{00(05)-05}$

ББК 63.3

ISBN 9965-699-76-3

© В. П. Юдин. Факсимиле, транскрипция, мәтіннамалық ескертулер, зерттеу мақалалар, 1992

© М. Қ. Әбусейітова. Алғы сөз, түсіндірмелер, көрсеткіштер, 1992, 2005

© “Дайк-Пресс” баспасы, 2005

Алғы сөз

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев “Күлтегін ескерткішінің” тұсаукесерінде сөйлеген сөзінде “Түркі өркениетінің текті де терең тамырлы тарихы мен төлтума мәдениетін биік парасат үдесінен терең таразылаудың, оны кейінгі ұрпақтың сана-сезіміне сіңірудің, олардың бойына ешкімнен кем түспейтін тарихының барына, яғни кемел келешегінің барына деген сенімді дарытудың, сол арқылы отаншылдық сезімін тәрбиелеудің біз үшін маңызы да, мәні де ерекше”¹ деп атап көрсетті.

“Мәдени мұра” мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде атқарылып жатқан “Қазақстан тарихы түркі тілдес деректемелерде” сериясы еліміздегі және шет елдердегі көптеген қолжазба-

---

¹ Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың 2001 жылы 18–19 мамырда Астана қаласындағы Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия мемлекеттік университетінде Күлтегін жайымының тұсаукесеріндегі сөйлеген сөзі // Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған “Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер” атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, 2001, 9–11-бб.

лар жинақтарындағы жазбаша жәдігерлерді зерттеп, жариялаудың көкейкесті маңыздылығын айқын көрсетіп отыр. Бұларсыз, оларда сақталған бай нақты материалдарсыз әлеуметтік-экономикалық қатынастар мәселелерін, этностық процестерді, мәдениетті, идеологияны зерттеу мүмкін емес. Тарих деректануының негізгі міндеті — бәрінен бұрын жазба ескерткіштерді жүйелеу мен сыни тұрғыдан зерттеу және олардан ғылыми зерттеу үшін ең маңызды, неғұрлым толық материалды саралап ала білу. Жазба ескерткішке тек Қазақстан аумағындағы және Қазақстан халқы жасаған ескерткіштер ғана емес, сонымен қатар Қазақстан мәдениетінің тарихын зерттеуде елеулі мәні болғандай жағдайда шет жерде жатқан және басқа халықтар жасаған тектес ескерткіштер де кіреді.

“Қазақстан тарихы түркі тілдес деректемелерде” сериясы бес том болып шығады.

Бірінші том — Өтеміс қажы. “Шыңғыс-наме” (факсимиле, транскрипциясы, мәтіннамалық ескертулер, зерттеу мақалалар В. П. Юдиндікі. Алғы сөзін жазған, түсіндірмелері мен көрсеткіштерін жасаған — М. Қ. Әбусейітова).

Екінші том — Ежелгі түрік жазбаша ескерткіштерінің жинағы: орхон, енисей, талас ескерткіштері. Бұл том бойынша Ресейде (Новосибирск, Абакан (Хакасия), Минусинск, Қызыл (Тува), Моңғолияда, Қырғызстанда Шығыстану археологиялық экспедициялары жүргізілді.

Үшінші том — Өтеміс қажының “Шыңғыс-намесі” тілінің индекс-сөздігі.

Төртінші том — Мұхаммед Садық Қашғари “Тазкира-и ази-зан” (факсимиле, аударма, түсіндірмелер, көрсеткіштер).

Бесінші том — XV—XX ғ. басы аралығындағы түркі тілдес деректемелерден “үзінділер жинағы”. Бұл тақырып бойынша Шығыстану археологиялық экспедициясы, Ыстанбұл (Түркия), Қазан (Ресей) қалаларына іссапарлар өткізілді.

Қазақстан тарихының негізгі проблемаларының бірі — қазақ халқының тарихи-мәдени дәстүрлері проблемасы, оның тарихының алғашқы кезеңдерінің зерттелуі, моңғолдар тұсындағы және моңғолдардан кейінгі кезеңнің, оның ішінде этностық, саяси, әлеуметтік-экономикалық тарих және қазақ халқының мәдени мұрасының зерттелуі проблемасы болып табылады. Бұл проблема ең алдымен жазба шығыс шығармаларын, өткен заман ойшылдарының еңбектерін жариялауды көздейді.

Бірінші том маңызды да өзекті тақырыпқа — XIV ғасырдағы Қазақстан тарихына арналған. Бұл — хорезмдік Өтеміс қажы бен Маулана Мұхаммед Достының түрік тіліндегі тарихи шығармасы, оны қазақстандық белгілі шығыстанушы В. П. Юдин аударып, зерттеген.

В.П. Юдин бұл шығарманың өзіндік ерекшелігін бірден бағалап, өзге шығармалар арасындағы айрықша орнын көрсетті. “Шыңғыс-намені” зерттеу арқылы ол тарихи материалдардың жаңа тың қабатын ашты. Оқиғалы тарихтың, хронологияның, қазақтардың генеалогиясы мен мәдениетінің зерттелмеген мәселелерін көтерді.

Зерттеу бөлігінде В. П. Юдиннің төрт еңбегі кіргізілген. Олардың әрқайсысы саяси тарихтың, материалдық мәдениеттің белгілі бір мәселелеріне арналған, оларда орта ғасырлардағы Қазақстан тарихының жаңа проблемалары да көтеріледі. Дереккөзді түсіну үшін маңызды авторлық түсіндірмелердің зор мәні бар.

Өтеміс қажының “Шыңғыс-намесінің” түпнұсқа мәтінін, оның транскрипциясын, аудармасын, оған арналған мақалаларын жариялауы В. П. Юдиннің Қазақстанның ортағасырлар тарихы деректануына қосқан ірі үлесі болып табылады.

Вениамин Петрович Юдин (1928—1983 жж.) Қазақстан шығыстануының дамуына көп еңбек сіңірді. Ол дарынды шы-

ғыстанушы-ғалым, тарихшы, филолог, парсы-түрік тілдеріндегі қолжазбалардың үлкен білгірі, зерттеуші және педагог болды.

В. П. Юдиннің 80-нен астам ғылыми еңбегі жарық көрді. Олар орыс, қазақ, ұйғыр тілдерінде басылып, кейбіреулері ағылшын тіліне аударылып, шет елдерде де шықты.

Әсіресе, 1969 жылы В. П. Юдиннің басшылығымен және тікелей араласуымен басылып шыққан “XV—XVIII ғасырлардағы қазақ хандықтарының тарихы бойынша материалдар: (Парсы және түркі шығармаларынан үзінділер)” атты іргелі еңбек ерекше орын алады. Ол осы жинаққа кірген барлық аудармаларды салыстырып, жалпы редакциясын қарады, 10 дереккөзден алынған үзінділерді аударды, оларға түсіндірмелер, сондай-ақ жинаққа кірген барлық дереккөздер бойынша деректанулық 17 мақала жазды. Бұл мақалаларында ғалым тарихи-деректану сипатындағы көптеген мәселелердің шешімін тапты.

Өтеміс қажының “Шыңғыс-намесінің” және “Шыңғыс-наме” тілінің индекс-сөздігінің басылып шығуының ғылыми қызметкерлер, студенттер және барша оқырман қауым үшін зор ғылыми маңызы бар. Шығыс шығармаларының осылай жарық көруі Қазақстан тарихы мен мәдениетін зерттеудің дереккөздер қорын толықтыру жөніндегі маңызды міндетті орындауға көмектеседі.

М. Қ. Әбусейітова,
ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының директоры,
т. ғ. д., профессор

Жауапты редактордан

“Шыңғыс-наме” Алтын Орда мен Қазақстан тарихы бойынша әлі де болса зерттеушілер назарынан тыс қалып келе жатқан шығармалардың біріне жатады. Мұны, тегі, бұл шығарманың көшірмесінің көп тарамауымен түсіндіруге болар. Бүгінде оның тек бір ғана көшірмесі бар екені анықталды¹. Оның өзі XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың басына қатысты, негізінен діни тақырыптағы өзге жеті шығармамен бірге түптелген. Өкінішке қарай, онда да толық емес, Тоқтамыс хан (782/1380–797/1395) туралы әңгімеде үзіліп қалады. Бұл мәтін Шайбанның ұрпағы Еш-сұлтанның (965/1558 жылы өлтірілген) тапсырмасымен XVI ғасырдың бірінші жартысында жазылған².

Авторы — Маулана Мұхаммед Достының баласы, Өтеміс қажы; бұрын Елбарыс ханның (918/1512–931/1525) қызметінде болған ықпалды отбасынан шыққан. Ал оның аталары болса, Ұлысы XV ғасырдың 80-інші жылдары Сырдарияның төменгі жағында орналасқан Шайбан ұрпағы Йадгар ханның боданда-

---

¹ Чингиз-наме. Рук. ИВ АН РУз., инв. № 1552/У, л. 36а. —59а.

² Шыңғыс-наме, 366 п.

ры болған. Өтеміс қажының өзі әуелгіде жоғарыда айтылған Елбарыста, шамасы, сарай хатшысы қызметін атқарған тәрізді.

Біз “Шыңғыс-наме” мен оның авторы туралы алғаш мәлімет беріп, оның ғылыми маңыздылығын атап көрсеткен Е. Ф. Кальге, В. В. Бартольдке және А. -З. Валидовке қарыздармыз³.

“Шыңғыс-намені” зерттеуге қазақстандық көрнекті шығыстанушы, бұл күнде марқұм болған В. П. Юдин үлкен үлес қосты. Қазақстанның XIV ғасырдағы тарихына арналған бірқатар еңбектерін жазғанда ол бұл шығарманы негізгі дереккөздердің бірі ретінде пайдаланды⁴. Соның үшеуі — “XIV ғасырдағы Қазақ даласында биліктің тайпа билеріне және Тоқа-Темір ұрпақтарының белгісіз әулетіне көшуі”, “Орыс ханның қазасы жөніндегі белгісіз дерек” және “Дешті Қыпшақ тарихымен байланысты XIV ғасырда Сырдарияда Қийат Жыр-Құтлы мазарының салынуы туралы” — алғаш рет жарияланып отыр. Ақыр соңында В. П. Юдин ескерткішті орыс тілінде баспаға дайындап, оны мазмұнды мәтіннамалық ескертулермен жабдықтады және түпнұсқа мәтінін транскрипциялады.

“Шыңғыс-наме” мәліметтері ортағасырлық Қазақстан тұрғындарының саяси, этносаяси, шаруашылық, әлеуметтік-мәдени өмірін зерттеу проблемаларын және тарихнама мен деректану проблемаларын шешу үшін маңызды мәнге ие. Өтеміс қажының шығармасы XIII—XIV ғасырлардағы Шыңғыс хан мен оның ұрпақ-

³ [Каль Е. Ф.] Персидские, арабские и тюркские рукописи Туркестанской публичной библиотеки. Ташкент, 1889. С. 52; Бартольд В. В. Отчет о командировке в Туркестан (летом 1902) // Соч. М., 1973, Т. 8. С. 164—169; Валидов А. -З. Восточные рукописи в Ферганской области // ЗВОРАО. Т. 22. Ч. 2. 1915. С. 320.

⁴ Юдин В. П. Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая... // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI—XVIII вв. Алма-Ата, 1983. С. 106—165 и др.

тарының билігі кезеңін қамтиды және Бату ханнан бастап биліктің Тоқтамыс ханға көшкенге дейінгі Алтын Орда хандары туралы мәлімет береді. Оның мәліметінің сонылығы Алтын Орданы зерттеушілер үшін, соның ішінде XIV ғасырдағы Қазақстанның аз зерттелген кезеңін танып-білу үшін ғылыми қызығушылық тудырары даусыз.

В. П. Юдиннің сіңірген еңбегі сол, ол ауызша дәстүрге, оның өзінің анықтауынша, “далалық ауызша тарихнамаға” негізделген басқа жазбаша шығармалар қатарынан осы түпнұсқа дереккөзді бірінші болып бөліп шығарды. Ол мұның (далалық ауызша тарихнаманың) қатарына Өтеміс қажының еңбегінен (XVI ғ.) басқа XVI—XVII ғасырлардың басқа да шығармалары “Тауарих-и гузиданы”, Жалайырдың “Жами’ат-тауарихын”, Әбілғазының шығармаларын жатқызады. Бұлар жазбаша тарихнаманың материалдарын толықтырады, оның сыртында көрші аймақтарда — Хиуада, Мауераннахрда, Қасым [хандығында] жазылған, неғұрлым ертеректегі ғасырлардағы Қазақстан тұрғындарының шынайы өмірін, соның ішінде XIV ғасырдағы Шығыс Дешті Қыпшақ көшпелілерінің тұрмысын, идеологиясын, шаруашылығын, әскери ісін біздің заманымызға жеткізеді.

“Шыңғыс-наме” аңыздық, ауызша айтылған материалдардың негізінде жазылған. “Тарихи шығармалардан, — деп жазды В. В. Бартольд, — ол (“Шыңғыс-наменің” авторы. — Б. А.) кейбір хандардың тек атын ғана табады, олардың билік құрғаны жөнінде ештеме таратылып айтылмайды, тіпті хандардың көбі атымен аталмайды да. Сол себепті ол (Өтеміс қажы. — Б. А.) білетін адамдардың ауыздарынан өткен замандар туралы әңгімелерді жинайды... Ұзамай оның өзі аңыз-әңгімелердің білгірі ретінде көпке әйгілі болады...⁵. Тірнектеп жиналған дүние-

⁵ Бартольд В. В. Отчет о командировке в Туркестан. С. 165.

лерді ұқыпты талдайды. Содан кейін барып қана оларды әңгімелеудің негізі етеді. “Олардың (Алтын Орда хандарының. — Б. А.) жағдайын жете білсем деген ниетпен, — деп жазады Өтеміс қажы бұл ретте, — қара сөзді жақсы білетін адамдарды іздеп тауып, солардың айтқандарын ақылыма салып, мақұл дегенді жадымда сақтап, мақұл дегенімді қалдырдым”⁶. Оның сөзіне қарағанда, “Шыңғыс-наме” авторына дерек бергендердің арасында басқалармен бірге саяхатшылар, ақсүйектер, бекзадалар, хандар (соңғылардың бірі ретінде Елбарыс ханды атайды)⁷, Сұлтан Фази-сұлтанда⁸ қызметте жүрген астрахандық Қажы Нияз бен хитай тайпасынан Баба Әли-би және басқалар болған.

Автор Хорезм жерін және Алтын Орданың оңтүстік аймағын, Каспий теңізінің төңірегі мен Еділдің төменгі бойын көп аралаған. Оның кітабындағы көптеген оқиғаларды көзі көрген жандар айтып берген. Мәселен, Алтын Орданың аумағына басып кірген Илхан Хулагу ханның (654/1256—663/1265) әскерімен Берке ханның (655/1257—665/1266) шайқасы туралы әңгімелей келіп, Өтеміс қажы былай деп жазады: “Күлзүм (Каспий. — Б. А.) дариясынан шығатын бұл жолда көп тармақты шығанақтар бар. Жол сол тармақтардың бас жағынан өтетін тұста биік құм төбелер бар. Мен, пақыр, ол жерлерді көрдім. [Оларды] Қыр-Мажақ дейді...”⁹.

⁶ Шыңғыс-наме, 366 п.

⁷ Шыңғыс-наме, 506 п.

⁸ XVI ғасырдың 30-ыншы жылдарында Хорезмде болған аласапыранда өлтірілді. Шайбанның ұрпағы Убайдалла хан Бухари (940/1533—1534—946/1539—1540) бұл аласапыранды 1539 ж. Хорезмді жаулап алу үшін пайдаланған (Бартольд В. В. Отчет о командировке в Туркестан. С. 166).

⁹ Шыңғыс-наме, 426 п.

Кейбір оқиғаларды баяндай келіп, автор Хорезмді тек бір жыл ғана (964/1557—965/1558) билеген Еш-сұлтанның ағасы Дост-сұлтанның¹⁰ тауарихтары мен дәптерлеріне сілтеме жасайды. Сондай бір жерін мысалға келтірелік: “Кейбіреулер осы әскердің (Берке ханның Хулагу хан әскерімен жоғарыда аталған шайқасы айтылып отыр. — Б. А.) ішінде Хулагу ханның [өзі де] болды дегенді айтады. Осы әскер талқандалғанда ол (Хулагу хан. — Б. А.) өлді. [Алайда] ешкім оның өлгенінен хабардар болмады. Бірақ хазіреті Дост-сұлтанның тауарихтарында былай делінеді: “Осы әскерінің талқаны шыққанына құсаланып ол ауырып, екі айдан соң өлді”¹¹. Одан төменіректе Тұғлы-Темір туралы¹² “Сұлтандардың мақтаншы хазіреті Дост-сұлтандағы дәптерде: “Тұғлы-Темір ұлы патша болды, Самарқанд пен Бұхараға хүкімі жүреді”¹³ деген мәлімет берілген.

Өтеміс қажының шығармасында тарих ғылымы үшін қызығалықты мәліметтер баршылық. Бұған Шайбан мен оның Бердібектен (758/1357—762/1361) кейін Алтын Ордада билік басына келген ұрпақтары туралы деректерді жатқызуға болады. “Жәнібек ханның анасы Тай-Дулы-бегім, — деп жазады Өтеміс қажы, — Маңғытай ұлы Хызыр ханды шақырып алып, Сарай уәлаятына хан қылды”¹⁴. Осы арада “Хызыр хан деген кім?” деген сұрақ туады. “Шыңғыс-наменің” авторының айтуында, ол — “Шайбан хан нәсілінен Маңғытайдың ұлы, оны “Хызыр оғлан” деп атаған. Сайын ханның белгілеп берген

¹⁰ Шыңғыс-наме, 43а, 546 п.

¹¹ Шыңғыс-наме, 43а, 546 п.

¹² Бұл тұлға сәйкестендіруге келмейді. Бәлкім, мұнда Мергеннің баласы, Шайбанның немересі Тоқа-Темірді айтып отырған болар (*Рашид ад-Дин. Сборник летописей. М.; Л., 1960. Т. 2. С. 74.*)

¹³ Шыңғыс-наме, 546 п.

¹⁴ Шыңғыс-наме, 386 п.

Маңғытайдың жұрты (елі) Ақкөлде”¹⁵. Маңғытай, Рашид ад-Дин бойынша, ханзада, Шайбанның ұрпағы. Рашид ад-Дин ол жөнінде: “Шайбанның үшінші ұлы — Қадақ. Оның бір ұлы болды, оның аты — Тула-Бұқа. Осы Тула-Бұқаның екі ұлы болды: үлкенінің аты — Маңғытай, кішісінің аты — Тұман-Темір...”¹⁶. Бізде Хызыр хан (Хызыр оғлан) осы Маңғытайдың ұлы ма дегенді анықтауға мүмкіндік болған жоқ. Сондай қиындыққа қарамастан, Хызыр оғлан деген ханзада Алтын Орда тарихында бар. Ол шынында Шайбанның ұрпағы, Ибрахимнің баласы, Арабшахтың бауыры¹⁷. XIV ғасырдың 60—70 жылдарында Алтын Орданың саяси өмірінде Шайбан ұрпақтарының белсенді әрекетке көшкені жөнінде бізде деректер жеткілікті¹⁸. Сондықтан Бердібектен кейін Шайбан ұрпақтарының билікке ие бола бастағаны жөніндегі “Шыңғыс-намеде” келтірілген мәліметтер байыптап назар аударуға лайық.

Шайбанның Батудың Русьқа, Қырымға, Еуропаға 1234—1238, 1238—1240 жылдары жасаған жорықтарына белсене қатысқаны мәлім. Ол туралы, жалпылама тұрғыда болса да, Рашид ад-Дин жазды¹⁹. Өтеміс қажы бұл оқиғалар туралы әлдеқайда кең және егжей-тегжейлі әңгімелейді. Рашид ад-Дин, мысалы, Шайбанның (Бүкшекпен және Бөрімен бірге) 1238 жылғы Қырымға жорығы туралы баяндай келіп, әскери тұрғыдан алғанда, тегінде, біршама берік бекініс болған Татқарды алғанын айта-

¹⁵ Шыңғыс-наме, 506 п.

¹⁶ Сборник летописей. Т. 2 (Перев. с перс. Ю. П. Верховского. М.; Л., 1960. С. 74).

¹⁷ СМИЗО. Т. 2. С. 556.

¹⁸ Қараңыз: Ахмедов Б. А. Государство кочевых узбеков. М., 1965. С. 32—36.

¹⁹ Сборник летописей. Т. 2. С. 37, 39.

ды²⁰. Ал Өтеміс қажының бұл туралы әңгімесі мынаған саяды: Қырымда Шайбан қуатты және алынбайтын Қырық-Жер қамалын қоршады, тек ұзақ уақыттан соң, қырғын қантөгіс шайқаспен алды. Автор осы оқиғаны бүге-шігесіне дейін қалдырмай баяндайды. Әсіресе, тарихшының Шайбан ханның қолданған соғыс тәсілі туралы әңгімесі қызғылықты: “Ақыры ол “ақшамнан соң таң атқанша дыбыс шығаратын заттарды бірін-біріне соғыңдар!” деп бұйрық берді”²¹. Жауынгерлер он күнге жуық осылайша қоршаудағылардың құлағын тұндырады. Осы кездің бәрінде моңғолдар қаланың төрт жағынан да астынан қазып, ішке қарай елеусіз ілгерілей берді. Өтеміс қажы: “Қала халқы қаңғыр-даңғырдан қайланың дыбысын естімей, бекініс қабырғасының астынан қазылып жатқанын білмеді”, — деп жалғастырады. Өтеміс қажының келесі мәліметі де маңызды: “Сондағы қабырғаның астынан қазылған жердің ізі әлі жатыр”²². Жоғарыда айтылғандай, Рашид ад-Диннің дерегі бойынша Шайбанның Қырымдағы алған неғұрлым маңызды қамалы Татқар болды. Осыны есепке алсақ, Өтеміс қажы мұнда, шамасы, моңғолдардың қоршауына ұшырап, 1238 жылы Шайбан алған Қырымның тағы бір қамалы жайында айтып отырған тәрізді. М. Қ. Әбусейітова өзінің “Шыңғыс-намеге” берген түсіндірмесінде бұл қамалдың 1299 жылы түменбасы Ноғай талқандаған, қазіргі Бақшасарайдан алыс емес жерде орналасқан Чуфут-қала екенін дұрыс анықтаған.

Шайбан Батудың Келарға, Башгирдке, Буларға жорығы кезінде ерекше көзге түседі. Өтеміс қажы бірінші облысты Корал деп атайды. Ол тағы бір облысты Улақ²³ дейді. Алғаш-

²⁰ Сборник летописей. Т. 2. С. 39.

²¹ Шыңғыс-наме, 406 —41а п.

²² Шыңғыс-наме, 406 —41а п.

²³ Шыңғыс-наме, 41а п.

қы топоним ешқандай күмән туғызбайды: Келар облысы (бұған поляктар мен венгрлердің жерін жатқызады) Колар деп те аталған. Ал Улақ топониміне келсек, мұнда, сірә, моңғолдар 637/1238 жылы алған Улақұт айтылып отырған болар²⁴. Өтеміс қажының келесі мәліметі де бағалы: “Бұдан соң [Шайбан хан] Корал уәлаятына жорық жасады. Корал — өте үлкен уәлаят. Ол үшін көп ұрыс болды. Ақыры ол Коралды бағындырып, оны өзінің астанасы етті. Ол сонда қайтыс болды”²⁵.

Маман үшін Бердібектің билігі тұсында басталған аласапыран кезең жөніндегі “Шыңғыс-наменің” дерегі де құнды. “Оның заманында, — деп жазады Өтеміс қажы, — аласапыран көп болды. Оң қолды Қийат [тайпасынан шыққан] Мамай алып, өзінің тайпаларымен Қырымға, қийат Жыр-Құтлы ұлы Теңіз-Бұға сол қолды Сыр[дариясы] бойына алып кетті. Хан [Бердібек] өзінің жақын қызметкерлерімен (ішкілерімен) Сарайда болды. Ол үш жыл Сарай шаһарында патша болды, одан соң опат болды”²⁶.

Өтеміс қажының Алтын Орда аумағына исламның тараған уақыты жөніндегі (бұл арада ол Минхадж ад-Дин Жүзжаниді қайталайды) мәліметтері де назар аудартқызады. Осы кезге дейін Дешті Қыпшақ тұрғындары исламға XIV ғасырдың бірінші жартысында, Өзбек ханның (712/1312—741/1340) тұсында қарады деп есептелетін. Ал “Шыңғыс-наме” авторының айтуынша, бұл тарихи факт бұдан әлдеқайда көп бұрын, Берке ханның билігі тұсында болған. “Дешті уәлаяты Берке ханға бағынғанда, — деп жазады ол, — өте көп кәпірлерді мұсылман қылды... Ол өлгеннен кейін олар қайтадан жолдан тайып, кәпір болды”²⁷.

²⁴ Сборник летописей. Т. 2. С. 45.

²⁵ Шыңғыс-наме, 41а п.

²⁶ Шыңғыс-наме, 50аб п.

²⁷ Шыңғыс-наме, 43аб., 49аб п.

Өтеміс қажының жазғанынан анықталатын тағы бір жайтты көрсете кетелік. Жошының өмірінің соңғы жылдарындағы оның әкесімен арақатынасының және Жошының өлімі жағдайының дереккөздерде әр түрлі берілетіні белгілі. “Табакат-и Насири” бойынша: “Ол [Жошы. — Б. А.] Қыпшақ жерінің суы мен ауасын көрген кезде, бүкіл жер бетінде бұдан сүйкімді жер, бұдан жақсы ауа, бұдан дәмді су, бұдан кең шалғын мен жайылым жоқ деп танып, оның ойында әкесіне қарсы тұру ниеті пайда бола бастады. Ол өзінің жақындарына: “Шыңғыс хан соншама халықты қырып, соншама патшалықты талқандап, ақылынан ауысты. Меніңше, әкемді аңға шыққанда өлтіріп, Мұхаммед сұлтанмен тіл табысып, мемлекетті гүлденген жағдайға келтіріп, мұсылмандарға көмектесу әлдеқайда дұрыс сияқты”, — дейді. Бұдан әрі тарихшы Жошының ниетін Шағатайдың әкесіне қалай жеткізгенін әңгімелейді²⁸. Шыңғыс хан баласына қарсы бір топ адам жібереді²⁹. Әкесі мен баласының қарсыластығы туралы Рашид ад-Дин былай дейді: “[Хорезм бағындырылғаннан кейін] Жошы хан өзінің негізгі жұрты орныққан Ертіс бойына бағыт алып, өз ордаларына қосылды. Бұдан бұрын Шыңғыс хан Жошыға жорыққа аттанып, солтүстік елдерін: Келар, Башгирд, Орыс, Черкес, Дешті Қыпшақ және сол өлкенің басқа облыстарын бағындыруды бұйырған болатын. Жошы бұл іске қатысудан бас тартып, өзінің тұрақ жайына аттанғанын естігенде Шыңғыс хан шектен шыға ашуды ашып: “Мен оны жазалаймын, ешқандай рақым көрмейді”³⁰, — дейді. Шыңғыс хан өзінің бағынбай кеткен ұлына қарсы Шағатай мен Үгедей бастаған әскер жібереді. Бірақ “осы кезде Жошы-

²⁸ СМИЗО. Т. 2. С. 14–15.

²⁹ Сонда.

³⁰ Сборник летописей. Т. 2. С. 78–79.

ның қазасы туралы қайғылы хабар жетеді”³¹. Махмұд ибн Уәлидің әңгімесі де жоғарыда айтылғанмен үндес³². Әбілғазы тек Жошының Шыңғыс ханның өлімінен алты ай бұрын өлгені жөніндегі фактіні ғана келтіреді³³.

“Шыңғыс-наме” авторы болса бұл жайт туралы былай деп хабарлайды: “Жошы хан оның (Шыңғыс ханның. — Б. А.) балаларының ішіндегі үлкені болатын. Көп әскер беріп, Дешті Қыпшақ уәлаятына жіберді. “Осы уәлаят аттарыңа жем болсын” деді. [Оған сондай-ақ] Хорезм уәлаятын берді. Жошы хан Дешті Қыпшақ уәлаятына барып, бұрыннан мәлім Ұлығ-Тағқа жетті. Бір күні ол тау арасында аң аулауға шығып еді, бір топ марал-киік кез болды. Оны қуалап атарда аттан жығылып, мойны үзіліп опат болды”³⁴. Біздің ойымызша, бұл жерде түсіндіріп жатудың өзі артық. Мұнда тек Жошының өлген жеріне, Ұлығ-Тағқа көңіл аудару қажет, ол заманда аң аулау ұнамаған адамның көзін құртудың жиі қолданылатын тәсілі болғаны белгілі.

Біз өзіміз ден қойып отырған дереккөзге байланысты кейбір сәттерді ғана қозғадық. Бірақ келтірілген фактілерден-ақ Өтеміс қажы еңбегінің тарих ғылымының белгілі бір саласындағы шешілмеген проблемаларды анықтауға көмектесетіні анық көрінеді.

Енді В. П. Юдиннің көпжылдық еңбегі Алтын Орда мен ортағасырлық Қазақстанның тарихын зерттеушілердің барша-

³¹ Сборник летописей. Т. 2. С. 78–79.

³² Бахр әл-асрар фи манакиб әл-ахйар, рук. ИВ АН РУз., инв. № 5.

³³ СМАЗО. Т. 2. С. 204. Шыңғыс ханның 624 жылы 9 рамазанда / 1227 жылы 25 тамызда қайтыс болғаны белгілі. Егер Әбілғазының айтқаны дұрыс болса, онда Жошының ажалы 1227 жылдың ақпан айының соңғы күндерінің бірінде жеткен болады.

³⁴ Шыңғыс-наме, 376 п.

сының игілігіне аспақ. Ұсынылып отырған басылымда В. П. Юдиннің дайындауымен “Шыңғыс-наменің” тарихи-мәдени зерттелуі, шығарманың аудармасы, мәтіннамалық ескертпелері және Шығыс мәтінінің транскрипциясы, сондай-ақ “Шыңғыс-наменің” түпнұсқа мәтінінің факсимилесі қамтылған. Түсіндірмелері мен көрсеткіштерін құрастырған М. Қ. Әбусейітова. Осы басылымды дайындауға В. П. Юдиннің жұбайы — Ю. Г. Баранова белсене қатысты. Ол, атап айтқанда, зерттеу бөліміне кіріспе жазды және еңбекті баспаға дайындады.

Б. А. Ахмедов,

Өзбекстан Республикасы

ҒА корр.-мүшесі

“Шыңғыс-наме” қазақ халқының тарихы бойынша дереккөз ретінде

В. П. Юдин Өтеміс қажының “Шыңғыс-наме” атты шығармасымен 1967 жылдың аяғында Ташкентте Өзбекстан Ғылым академиясы Шығыстану институтының шығыс қолжазбалары жинағындағы қазақ халқының тарихы бойынша мәліметтері бар дереккөздерді анықтау кезінде танысты. Бұл туындының авторы Хиуа тарихшыларының тамаша шоғырының құрамына енеді.

Төңкеріске дейін “Шыңғыс-наме” Е. Кальдің (1889 ж.) белгілі каталогінде аталады¹. В. В. Бартольд 1902 жылы Түркістан көпшілік кітапханасының қолжазбаларымен танысу барысында бұл шығармаға назар аударып, ол туралы мәліметті 1904 жылы жарық көрген “Түркістанға іссапары туралы есебіне” қосты². 1915 жылы А. -З. Валидовтың “Ферғана облысындағы шығыс қолжазбалары” атты мақаласы жарық көрді. Онда ол 1913 жылы Орынборда “Шыңғыс-наменің” көшірмесін

---

¹ Каль Е. Персидские, арабские и тюркские рукописи Туркестанской Публичной Библиотеки. Ташкент. 1889. № 806.

² ЗВОИРАО. СПб., 1904. Т. 15. Вып. 2–3. С. 219, 226–232; Бартольд В. В. Соч. М., 1973. Т. 8. С.158, 164–169.

алғанын, оның “ташкенттік нұсқадан әлдеқайда толық” екенін жазады³.

Өтеміс қажының еңбегі В. П. Юдиннің Қазақстан, Орта Азия және Шығыс Түркістан тарихы бойынша парсы және түркі тілдеріндегі шығармалардың біразымен мұқият жұмыс істеп, талдау жасап болған кезінде ғана барып, зерттеу объектісіне айналды. Нәтижесінде бірнеше деректанулық мақалалары жазылды.

Мұның сыртында, 1967 жылы ҚазКСР Ғылым академиясының Тарих, археология және этнография институты “XV—XVIII ғасырлардағы қазақ хандықтарының тарихы бойынша материалдар: (Парсы және түркі шығармаларынан үзінділер)” атты ұжымдық үлкен еңбекті аяқтады⁴. Қазақстандық шығыстанушылар С. К. Ибрагимов, Н. Н. Мингулов, К. А. Пищу-

³ ЗВОИРАО. СПб., 1915. Т. 22. Вып. 3—4. С. 320.

Осынау неғұрлым толық көшірменің тағдыры ұзақ уақыт белгісіз болып келді. 70-ші жылдардың басында В. П. Юдин қолжазба Ыстанбулда, А. -З. Валидовтың (Тоғанның) қолында деген ақпарат алды. Көшірмесін алмақ әрекеттің бәрі нәтиже бермеді. Сондықтан ол толық емес Ташкент көшірмесімен шектелуге мәжбүр болды.

Өкінішке қарай, тек соңғы кезде ғана (Т. К. Бейсембиевтің ілтипаттылығы арқасында) маған Ыстанбулда М. Кафалидің “Алтын Орда хандығының құрылу және ыдырау дәуірлері” атты кітабының тіпті 1976 жылы жарық көргені мәлім болды. Сонда зерттеу авторы “Өтеміс қажының тарихы” деп атаған “Шыңғыс-наменің” толық көшірмесі пайдаланылған. *Kafali Mustafa. Altin Orda Hanliginin kurulus ve yükselis devirleri. Istanbul, 1976. 7. 169 b. (Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayın N 2085).*

⁴ Материалы по истории казахских ханств XV—XVIII веков: (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / Составители С. К. Ибрагимов, Н. Н. Мингулов, К. А. Пищулина, В. П. Юдин. Алма-Ата, 1969. С. 652. (Бұдан әрі: ҚХТМ).

лина, В. П. Юдин жазған және олардың Санкт-Петербургтік әріптестері О. Ф. Акимушкин мен М. А. Салахетдинова белгілі бір дәрежеде қатысқан көпжылдық еңбек шығыстанушы ғалымдар тарапынан лайықты бағаға ие болды. Осы еңбектің аяқталар кезеңінде жұмысқа басшылық еткен В. П. Юдин еңбегі зерттеудің ғылыми деңгейінің жоғары болуына үлкен үлес болып қосылды десек, артық айтқандық болмайды.

В. П. Юдин осымен қатар ортағасырлық Қазақстанның тарихы бойынша материалдардың келесі, жаңа томына үзінділер алып кіргізуге болатындай дереккөздерді анықтап, іріктеумен айналысты. Мысалы, ол өзінің “XV—XVIII ғасырлардағы қазақ халқының тарихы бойынша парсы және түркі дереккөздері” атты мақаласында былай деп жазды: “Қазіргі уақытта бізге қазақтың кейінгі ортағасырлық тарихын зерттеу үшін әр түрлі шамада пайдалануға болатын парсы және түркі тілдеріндегі тағы да бірнеше шығарма белгілі болды. Солардың арасында аты белгісіз автордың “Тарих-и Шайбаниі”, Өтеміс қажының “Шыңғыс-намесі”, Сухайланың “Имамқұлы-намесі”, Мукимидің “Зафар-намесі”, Бадр ад-Дин Кашмиридің “Зафар-намесі” секілді және т. б. дүнияуи тауарихтар мен поэмалар бар. Осы тізбеден көрінетіндей, пайдаланылмай жатқан шығармалар біршама көп. Олардан алынған үзінділер жинақтың екінші томын құрай алар еді. Бұл жұмыс, шамасы, жүзеге асырылатын болар”⁵.

---

⁵ Мақала ҚХТМ-ды дайындау барысындағы автордың деректанулық бақылауларын қорытындылайды, қазақстандық деректанудың теориялық және практикалық маңызды мәселелерін алға қояды және ол ҚХТМ-дан бұрын шығуға тиіс еді, бірақ кезінде жарияланбады. Мақала автордың мұрағатында сақтаулы.

В. П. Юдиннің жоғарыда аталған шығармалардың кейбірінен үзінділер алып тәржімелеген аудармалары ол өлгеннен кейін Қазақстан Респуб-

“Шыңғыс-наме” В. П. Юдиннің деректанулық ізденісінде XIV ғасырдағы Дешті Қыпшақтың саяси және әлеуметтік-экономикалық тарихын, оның көшпелі тұрғындарының әскери ісін, тұрмысын, мәдениетін, идеологиясын және тілін сенімді де анық көрсететін дереккөз ретінде ерекше орын алды. “Шыңғыс-намені” аудару жөніндегі жұмысты В. П. Юдин сөздік жасаумен ұштастырып, онда әр сөздің барлық грамматикалық байланыстарда қолданылу жағдайларының бәрін анықтап отырды. Бұл материалдар қазақ тілінің тарихын зерттеушілер үшін ден қоярлық екені күмәнсіз.

“Шыңғыс-намені” зерттеу теориялық деректану тұрғысынан нәтижелі болды. В. П. Юдин “Қазақ хандығының тарихы бойынша материалдарды” дайындау жұмысында жүргенде-ақ қазақ халқының тарихы бойынша парсы-түркі тілінде баяндалатын дереккөздерді жинақтап, жіктеп, өңдеп қойған болатын⁶. Енді ол “Шыңғыс-наменің” және өзіне бұрыннан белгілі басқа кейбір шығармалардың ерекшеліктерін ескере отырып, Қазақстан тарихы бойынша шығыстың жазбаша дереккөздерінен Дешті Қыпшақ көшпелілерінің ауызша тарихи білімін жинақтап, бізге жеткізген ерекше классификациялық тобын саралауға болатындығы туралы маңызды тұжырым жасайды. В. П. Юдин алғашқыда оны “даланың ауызша тарихнамасы” деп атады, ал кейін ауызша дәстүр терминіне қатысты сы-

---

ликасы ҒА Тарих, археология және этнография институтының Қазақстан мәдениеті тарихы бөліміне баспаға әзірлеу үшін берілді.

⁶ Классификация (жіктеу) толық түрінде жарияланған жоқ, бірақ 1970—1975 жылдары ҚазМУ-де оқылған арнайы курста баяндалды және В. П. Юдин жазған мақала-анықтамаларда, ҚХТМ-ға кіргізілген дереккөздерден тәржімеленген аудармаларда бірнеше рет аталды.